

КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ

К. КОСИНСЬКОГО ТА С. НАЛИВАЙКА

ЗНАМЕНИТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1591 – 1596

FOLIO

Знамениті події історії України

С. Леп'явко

**Козацькі війни К. Косинського
та С. Наливайка. 1591-1596**

«Фолио»

2010

Леп'явко С.

Козацькі війни К. Косинського та С. Наливайка. 1591-1596 /
С. Леп'явко — «Фолио», 2010 — (Знамениті події історії
України)

Козацькі війни К. Косинського та С. Наливайка (1591—1596 рр.) залишили яскравий слід в історії козацтва. Вони завершили перше сторіччя його розвитку й розпочали нове, XVII ст., яке цілком правомірно можна назвати козацьким сторіччям історії України. З кінця XV ст. (саме цього часу сягає перша згадка про козаків) козацтво перетворилося з дрібних ватаг степових авантюристів-одинаків на окреме військове угруповання, яке налічувало тисячі людей і мало власні, не залежні від держави, збройні сили. Війни кінця XVI ст. стали демонстрацією сил і можливостей козацтва, його все зростаючого військового, організаційного, політичного й соціального потенціалу. Вони поклали початок історії боротьби козацтва за свої права, і тому саме від них ведуть відлік усіх козацьких повстань і війн проти Польщі, які завершилися бурхливими подіями часів Хмельниччини.

© Леп'явко С., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

І. Повстання Криштофа Косинського (1591–1593)	5
Кінець ознакомительного фрагмента.	16

С. Леп'явко

Козацькі війни К. Косинського та С. Наливайка. 1591 – 1596

І. Повстання Криштофа Косинського (1591–1593)

Козацькі війни К. Косинського та С. Наливайка (1591–1596 рр.) залишили яскравий слід в історії козацтва. Вони завершили перше сторіччя його розвитку й розпочали нове, XVII ст., яке цілком правомірно можна назвати козацьким сторіччям історії України. З кінця XV ст. (саме цього часу сягає перша згадка про козаків) козацтво перетворилося з дрібних ватаг степових авантюристів-одинаків на окреме військове угруповання, яке налічувало тисячі людей і мало власні, не залежні від держави, збройні сили. Війни кінця XVI ст. стали демонстрацією сил і можливостей козацтва, його все зростаючого військового, організаційного, політичного й соціального потенціалу. Вони поклали початок історії боротьби козацтва за свої права, і тому саме від них ведуть відлік усіх козацьких повстань і війн проти Польщі, які завершилися бурхливими подіями часів Хмельниччини.

Козацькі війни 1591–1596 років можна чітко поділити на кілька етапів: повстання Косинського (осінь 1591–1593), молдавські походи (1594 – літо 1595), опанування волості (вересень 1595 – січень 1596) і польсько-козацька війна (лютий – червень 1596). При цьому назва «повстання» щодо подій часів Косинського та Наливайка має пізнє походження, хоч і є цілком прийнятною. Так само в літературі три останніх етапи заведено називати повстанням Наливайка. Водночас, за традицією польських хронік і козацьких літописів, щодо означених подій найчастіше вживали назву «війни». Кожен із етапів можна розглядати окремо, однак насправді це не зовсім правильно, адже всі події були тісно пов'язані між собою й були логічним наслідком попередніх. У них брали участь переважно ті ж самі дійові особи, хоча найвідоміші ватажки козацтва частково змінювалися. Тому розривати різні етапи козацьких війн кінця XVI ст. та розглядати їх окремо є історично не зовсім коректно.

Перше козацьке повстання не спалахнуло раптовим вогнищем, як це не раз бувало в пізнішій козацькій історії. Іскри козацьких зворушень розгорялися довго й повільно. Вони були пов'язані з усією попередньою історією козацтва. Козацтво з'явилося на історичній арені наприкінці XV ст. як відповідь українського народу на початок спустошливих татарських нападів на українські землі. Польський і литовський уряди, до складу яких входили найбільші історичні регіони України, майже не вживали заходів для оборони від степових наїзників. Мешканці прикордоння мусили захищатися самостійно й протягом багатьох десятиріч виробили такі способи самоорганізації та боротьби, які дозволяли вижити в жорстких умовах. Основною силою, що обороняла степовий кордон у Придніпров'ї та Східному Поділлі, стало козацтво. І воно робило це без будь-якої допомоги з боку держави. У цьому розумінні можна говорити про те, що козацтво формувалося як недержавні збройні сили українського народу.

Основними методами боротьби козаків проти турків і татар були прикордонна та вартова служба з метою попередження населення про наближення противника. Це дозволяло значно зменшити втрати мешканців українського прикордоння, які встигали приготуватися до зустрічі з татарською ордою. Тому, як би це не виглядало парадоксально, у разі нападу на населення віддалених від прикордоння земель воно зазнавало значно більших втрат, ніж мешканці прикордоння. Особливо ефективними були й зворотні напади на турецькі міста-фортеці (Очаків, Білгород, Бендери та ін.) і татарські улуси. Це дозволяло бити потенційного противника на його території, підривало його економіку й заважало підготовці походів на українські

землі. Наприклад, знищення або крадіж татарських коней призводило до повної втрати ворогом боєздатності. Із середини XVI ст. козацькі напади все більше дошкуляли туркам і татарам та неодноразово викликали дипломатичні конфлікти між Польщею та Литвою, з одного боку, і Османською імперією та Кримським ханством – з другого. Султан і хан вимагали від польсько-литовської сторони знищити козаків або якимось чином нейтралізувати їх. Але татари не припиняли спустошливих нападів на українські землі.

У 1569 році Польща та Литва об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту. При цьому всі українські землі потрапили до польської частини держави. Перед Польською Короною відразу постала та ж проблема оборони українських земель від татар. Польські королі (вони ж королі Речі Посполитої) намагалися контролювати молоде козацтво заради використання у власних інтересах. У 1578 році на державну службу було найнято полк козаків, що в історичній літературі дістало назву козацької реформи короля Стефана Баторія. Щоправда, спочатку козаків відправили не на охорону кордону від татарських нападів, а на війну проти Московії.

Після успішного завершення Московської (Лівонської) війни, у 1582 році Стефан Баторій надав козакам низку привілеїв: особисту свободу, право на власний суд, звільнення від податків і майнові права. Це стало важливим кроком у юридичному оформленні козацького стану в Україні як стану військового, лицарського, із певними суспільними привілеями. Козаки були задоволені таким розвитком відносин із владою, але надалі все складалося не так, як вони сподівались. Польська влада широко користувалася допомогою козаків при охороні кордону, однак відмовлялась утримувати їхні військові підрозділи, а ще гірше – не визнавала їхніх станових прав. Тому козацтво вважало, що не має зобов'язань перед королівською владою та воювало й далі на степовому кордоні на свій страх і ризик. Оскільки протягом 1580-х років чисельність козацтва значно зросла, їхні походи проти турків і татар набирали дедалі більших масштабів і ставали дедалі ефективнішими. Як писав польський хроніст Рейнольд Гейденштейн, козаки, «...зміцнившись у силі, почали щоразу частіше нападати на примирені з Польщею краї». А такими краями були турецьке Придністров'я, Кримське ханство та залежна від султана Молдавія.

Уже в 1583 році козаки захопили й ущент зруйнували місто та фортецю Бендери (Тягин) – найбільшу турецьку фортецю Північного Причорномор'я. Ця подія мала особливе значення для козацтва. Насамперед вона засвідчила посилення його можливостей у прикордонній війні. Крім того, зруйнування Бендер уперше зробило козаків відомими в Західній Європі. Протягом XVI ст. османська загроза становила серйозну небезпеку для багатьох європейських країн. І будь-яка велика перемога над турками відразу привертала до себе увагу. Почувши про козаків, європейські політики почали налагоджувати контакти з ними. Європі були потрібні союзники в боротьбі проти турків, яка майже безперервно тривала на Балканах і в Середземному морі.

Першим серед західних дипломатів установив контакти з козацькою верхівкою представник Папи Римського, але справа поки що обмежилась отриманням інформації про можливості козацтва. У тому ж 1583 році вперше з'явилися скарги українських землевласників, магнатів і шляхти, на те, що козаки вимагають для себе «стацій» – права на постій і продовольче забезпечення в королівських і шляхетських маєтках. У Речі Посполитій утримували військові підрозділи на державній службі. Тобто козаки вважали себе повноправними захисниками країни й вимагали такого ж постачання, як і жовніри на королівській службі. Польська влада намагалася застосовувати до козаків метод «батога і пряника». Стефан Баторій ловив і страчував «непослушних» козаків, а лояльним до влади обіцяв зберегти привілеї. Однак така поведінка давала лише короточасний результат. Після кількох спокійніших років козаки розпочали прикордонну війну проти турків і татар ще з більшим запалом. У 1587–1589 роках вони ходили на Очаків, Бендери, Білгород, Козлов (Євпаторію), намагалися посадити на молдавський престол свого ставленика – і це за винятком дрібніших сутичок.

Злива козацьких нападів викликала болісну реакцію в протилежної сторони. Султан використав ці напади як привід для тиску на Річ Посполиту. За його наказом кримський хан рушив у похід на українські землі. У серпні 1589 року татари ввірвалися на Галичину та Поділля, де завдали великих збитків місцевому населенню. Та не дрімали й козаки. Запорожці перестріли татар під час їхнього повернення з походу понад Дністром, недалеко від молдавського міста Сороки. На річці Кам'янці козаки несподівано напали на кіш (табір) кримського царевича, який стояв окремо від основної частини війська. Козаки знищили кілька тисяч татар і звільнили полонених. Коли ж на шум бою прийшов хан із ордою, запорожці стали табором, який обклали татарськими трупами, і відбили два наступи. Хан, під яким навіть поранили коня, був змушений відступити. Це була одна з перших переможних битв козаків проти кримської орди на чолі з ханом.

Татарський похід і загроза війни з турками змусили польську владу зайнятися підготовкою до оборони кордону. Необхідно було якось вирішувати й козацьке питання. З одного боку, турки вимагали покарати козаків, а шляхта – привести козаків до порядку. З другого – у разі війни козаки були вкрай необхідними для оборони кордону. Тому в 1590 році польська влада видала кілька документів, пов'язаних з козацтвом.

У разі війни з турками розпочинався набір козацького війська – його чисельність планувалось довести до трьох тисяч. Кілька козацьких підрозділів вдалось зібрати швидко і вони стали на кордоні Поділля. Для впорядкування козацтва на довший час було обіцяно взяти на постійну державну службу тисячу козаків. Їх називали реєстровими, оскільки записували в спеціальні списки-реєстри. Офіційним старшим над ними призначили снятинського старосту Миколу Язловецького, а поручником (чинним командиром) – Яна Оришовського, який із часів короля Стефана Баторія вже неодноразово виконував цю роль. За козацьким військом визнавали право володіння Трахтемировом і Борисполем, а трьом тогочасним козацьким командирам шляхетського походження надавали земельні володіння.

Серед цих осіб був Криштоф Косинський, якому судилося стати одним із найвідоміших козацьких ватажків. За походженням він належав до дрібної шляхти із Підляшшя – історичного регіону на межі польських, білоруських і українських земель. Рід Косинського був небагатим, хоч один із його представників навіть вибився в сенатори Речі Посполитої. Історики вважають, що перша згадка про Косинського належить до 1586 року, коли якийсь козацький старшина на ім'я Криштоф охороняв переправи на Дніпрі. Очевидно, Косинський мав великий військовий досвід, здобутий у походах, і авторитет серед козаків. Десь наприкінці 1589 року Косинського помітили урядовці і король Сигізмунд III направив його до козаків уже як свого посланця. Король розраховував на його лояльність до влади, а за умов підготовки до війни – і на його військовий досвід. Косинський брав участь у мобілізації й підготовці козацького війська до війни, а потім разом з ним перебував на Поділлі. Можна припустити, що в 1590 році Косинський повністю справдив надії короля, оскільки отримав значну матеріальну винагороду – маєтки Рокитне та Ольшаниця на Київщині.

Цілком можливо, що Косинський міг перетворитися на звичайного землевласника, а його прізвище могло й не потрапити до історичних документів, якби не дві обставини. По-перше, маєтки Косинського привласнив князь Олександр Вишневецький, котрий потім відразу продав або передав їх князю Янушу Острозькому. Іншими словами, двоє українських магнатів пограбували дрібного шляхтича, а справу заплутали так, що законним шляхом відновити справедливість було неможливо. По-друге, козаки, яких Косинський очолював на прикордонні, не одержали обіцяної плати. А це означало, що вони зазнали значних фінансових збитків. Адже підготовку до війни й утримання війська під час закриття кордону козаки здійснили власним коштом. У разі війни теоретично було можливо компенсувати власні фінансові, матеріальні витрати за рахунок узятої в противника здобичі. Однак війна не розпочалася, а нападати на турків і татар влада заборонила, і козаки залишилися в програві.

Обурений Косинський став ватажком козацьких заворушень. Його особиста образа на князів були тим чинником, останнім поштовхом, без якого не може обійтися початок будь-якої справи. Адже для того, щоб повести за собою людей в екстрених обставинах, необхідно мати не лише здібності керівника, але й переконаність у власній правоті. Це найкраще вдається у тому разі, коли настрої лідера та людей, яких він веде за собою, збігаються.

Настрій Косинського повністю відповідав тогочасним настроям козацтва. Воно залишилося не лише без плати. Уряд укотре відмовився утримувати козацьке військо, хоч козаки й надалі добровільно обороняли прикордоння від татар. І якщо такий метод боротьби, як походи на землі противника, викликав у влади неприйняття, то вартова й розвідувальна служби завжди давали велику користь і були визнані необхідними. Відмова від утримання козацьких підрозділів загрожувала й відмовою визнавати козацькі права. Тому розпуск козацького війська та відмова від виплати вже заслужених грошей означала для козацтва подвійний удар. Перший – фінансовий, і другий, значно болісніший, – соціальний, а також новий крах ілюзій щодо можливості співпраці з владою.

У подібному становищі опинилися й польські жовніри, яких зібрали для оборони кордону і яким згодом не виплатили гроші. Збройні сили Польщі формувалися кількома способами. Було невелике професійне, так зване кварцяне (від назви податку для його утримання) військо, а під час зовнішньої небезпеки до нього додавалися зтяжні роти. У крайньому разі оголошували ще й «посполите рушення» шляхти. Зтяжні роти формувались з власної ініціативи і на добровільних засадах. Шляхтич із військовим досвідом, який мав намір стати командиром роти (ротмістром), одержував від короля відповідний лист-дозвіл і збирав до себе кілька десятків шляхтичів, яких називали товаришами. Кожен шляхтич приводив із собою ще кількох людей – «пахолків» (військових слуг). Звичайно, загальна чисельність роти становила близько сотні людей, хоча насправді нерідко коливалася від п'ятдесяти до трьохсот вояків. Найважливішою ж була та обставина, що шляхтичі-товариші формували військо й утримували пахолків власним коштом.

Найчастіше платню за службу видавали після завершення воєнних дій. Таким чином, товариші вкладали власні кошти в підготовку до війни та військову кампанію, сподіваючись на їх повернення, а в разі успішних дій – ще й на військову здобич. Якщо ж війна не розпочиналася й держава не розраховувалася, то жовніри-шляхтичі зазнавали значних матеріальних збитків. Тому ще з кінця 1589 року вони почали бунтувати й грабувати королівські, а за ними й шляхетські маєтки в Галичині. На їхні «шкоди» скаржилися місцева шляхта, урядники й навіть королева Анна. Польський хроніст Йоахим Бельський зауважив із цього приводу, що «з жовнірами пекла було досить».

Таким же шляхом пішли й козаки. Вони забирали королівські та шляхетські маєтки й вимагали стацій, а також грошей та зброї. Козаки були впевнені в справедливості своїх вимог і навіть називали себе не лише низовими козаками, але й жовнірами Його Королівської Милості запорозькими. Цим терміном вони підкреслювали, що перебували на державній службі й мають право на державне забезпечення. Окремі козацькі загони дійшли навіть до білоруських земель – околиць Бобруйська та Слуцька. У Бихівській волості козацькі старшини Яків Осовський, Андрій Рогачовський і Федір Полоус від імені гетьмана Войтеха Чановицького вимагали виплат на козаків, зброю і харчі. Не випадково восени 1591 року князь Костянтин Острозький писав, що козаки «вже два роки свавільно по містечках і селах шляхетських не тільки живність і чинші грошові брали, а й люд невинний наїжджали і побирали».

Офіційний козацький старший, а насправді – офіційний наглядач за козаками, Микола Язловецький писав до польського канцлера та великого коронного гетьмана Яна Замойського про необхідність заплатити козакам, щоб запобігти біді. А біда насувалася хоча б тому, що низівці, звільнені поведінкою королівської влади від обов'язків перед нею, знову лаштувалися в похід на «неприятеля Святого Хреста». Частина з них на чолі з Горностаєм нібито збиралася

до моря, а кілька тисяч вояків під керівництвом Косинського мали намір йти в Молдавію. Похід у Молдавію не відбувся, але згодом козаки все ж насолити туркам і полякам, оскільки погромили турецьких купців, за що татари спересердя навіть арештували польського посла.

Однак загалом тепер козацька енергія була спрямована в інше русло – на волость (так козаки називали територію українських воєводств) і, конкретніше, проти князів Острозьких. Для такої персоніфікації козацького невдоволення були свої причини. Того часу на українських землях рід Острозьких (Костянтин Острозький та його сини Януш і Олександр) утілював офіційну владу. Костянтин Острозький обіймав посаду київського воєводи, його син Януш, а після нього Олександр – волинського. Тобто Острозькі тримали в своїх руках управління найбільшими регіонами України, а також у їхній владі перебували уряди численних старост. Разом із тим Острозькі були найзаможнішими магнатами не лише на українських землях, але й у всій Речі Посполитій. Їм належали величезні латифундії, насамперед на Волині, а також на Київщині, Поділлі, у Галичині, Польщі й Угорщині. Костянтина Острозького навіть уважали одним із реальних претендентів на польський престол у тому разі, якщо він змінить православ'я на католицизм. Цього він робити не збирався, а навпаки, був найбільшим покровителем православної церкви та культури і мав великий вплив і авторитет на українських землях. Його навіть називали некоронованим королем Русі.

Острозькі, як і решта українських князів, протягом багатьох десятиріч підтримували тісні стосунки з козацтвом у питаннях захисту від татар. Однак із 1580-х років князі, володіння яких знаходилися переважно на Волині, почали різко розширювати свої маєтки в Придніпров'ї. Це призвело до конфліктів з козацьким населенням Київщини через землю. Тому суперечка Косинського з Острозькими через маєтки Рокитне та Олыпаниця зумовила персоніфікований конфлікт козацтва з українськими князями-магнатами. Крім того, Костянтин Острозький, поряд з іншими українськими урядовцями, у прямому значенні слова став поперек дороги козакам, перекривши їм шлях до Молдавії своїми військовими залогами на прикордонні. Можливо, Острозький і не робив би цього, однак він, як київський воєвода, був зобов'язаний виконати наказ короля.

З активізацією козаків у волості зростала й особиста ворожість Острозьких до них. Адже надзвичайна розгалуженість князівських земельних володінь вела до того, що діяльність козацтва обов'язково зачіпала їхні маєтки. Тому поступово Острозькі стали першими й найзапеклішими противниками козацтва, хоча й зовсім не прагнули цього.

Унікальним джерелом для вивчення початкового етапу козацького повстання є лист Костянтина Острозького до сенаторів Речі Посполитої у вересні 1591 року. Князь скаржився, що козаки Криштофа Косинського зайняли містечко Пиків, у якого забрали зброю та майно. Із Пикова Косинський надіслав листа своїм «ласкавим панам-товаришам» до якоїсь іншої місцевості, запросив їх до об'єднання, нагадував, що влада вже другий рік дурить із платнею, і наголошував, що «мусимо самі промишляти». Очевидно, ішлося про самовільну компенсацію невиплачених грошей за рахунок майна з королівських замків і маєтків. У розвиткові козацького руху важливим було те, що платню не отримали як реєстровці, так і низові козаки. Тому в цьому питанні Косинський апелював до обох складових частин козацтва.

Найближчим часом козаки захопили Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. До Білої Церкви прибуло п'ятитисячне (за даними Острозького) військо на чолі з Косинським. Він наказав білоцерківцям присягнути собі, як козацькому гетьману. Коли ж п'ятеро осіб, очевидно шляхтичів, «присягати і під страхом смерті не хотіли, бо вже Його Королівській Милості присягали, тих п'яток перед собою зараз казав розстріляти». Майже одночасно мали присягнути Косинському жителі Канева та Черкас. Потім Косинський відрядив своїх людей приймати присягу від жителів Богуслава, Корсуня та Переяслава. Вимагав Косинський і грошей на своє військо, зокрема, у Паволочі і Фастові.

А згодом, коли до козаків приїхав комісар у козацьких справах, теребовлянський староста Якуб Претвич, привізши-таки частину королівської платні, Косинський роздавав її разом із зібраними в містах і селах податками. Пізня королівська подачка вже не могла зупинити козацтво. Було відомо, що Косинський збирається вирушати на Київ. Коли ж умовляти бунтівників до скорення владі приїхав авторитетний у козацьких колах Ян Оришовський, то «мало його не устріляно, аж ледве з Білої Церкви втік».

Швидко й несподіване розгортання подій у волості стурбувало старого Костянтина Острозького. Він зі своїм сином Янушем неодноразово просив короля і сенаторів дати якусь раду козакам. Острозький попереджав, що можна «з такого запалу якогось вогню сподіватися», бо «щодня ганебна міць того гультайства до нього (Косинського. – С. Л.) прибуває», і заявляв, що сам не може «тому запобігати жодним способом». Згодом, у листопаді 1591 року, до короля їздив Януш Острозький, «...просячи, аби К. Й. М. як зверхній Пан від тих злих людей боронив або хоч би руки розв'язав, аби міг тому гвалтові дати відсіч». Король наказав урядникам українних воєводств, тобто насамперед тим же Острозьким, «тому свавілля запобігати». Але це були лише слова, не зміцнені жодними діями, хоча б тому, що король не мав у своєму розпорядженні війська, оскільки жовніри в Галичині також бунтували.

За таких обставин територія козацької вольниці швидко розширилася аж до волинських міст Костянтинова та Острополя, тобто до кордону між Київським і Волинським воєводствами. Таким чином, протягом 1589–1590 років козацтво поступово поставило під свій контроль Південну Київщину і частково Брацлавщину (Східне Поділля), а згодом, у 1591 році, уже загрожувало Волині. І все це відбувалося досить організовано під керівництвом Криштофа Косинського. Ким би не був Косинський, якими б міркуваннями він не керувався, розмах його діяльності був досить значним і цілеспрямованим. Якщо грошові побори з населення, стації та інші «шкоди» були досить звичними й для польських жовнірів, то інші дії козацтва – захоплення королівських замків і примушування населення до присяги своєму війську – дійсно виходили за межі дозволеного. У діях козацтва, зовні схожих на звичайний жовнірський бунт, відразу виявилася його ворожість до наявних шляхетських порядків і прагнення змінити їх за власним зразком.

Одним із небагатьох документів, які підтверджують описані Костянтином Острозьким події, є скарга Януша Острозького. Він скаржився, що Косинський забрав його привілеї та майно з будинку білоцерківського підстарости, князя Дмитра Курцевича-Булиги. Косинський, мовляв, особисто навідався до комори князя та спустошив її «місяця грудня двадцять дев'ятого дня, виїжджаючи з Білої Церкви». Таким чином, Косинський перебував у Білій Церкві досить довго – із вересня до грудня 1591 року. Очевидно, місто слугувало для нього своєрідною резиденцією. І це не зовсім випадково. Ще 1590 року білоцерківці виявили непокору до офіційної влади, нападали на королівських жовнірів, не давали їм стацій, а згодом діяли разом із козаками. Та й узагалі, міщани більшості міст Київщини мали тісні зв'язки з козацтвом, тому здебільшого підтримували його, – таємно чи відверто.

Продемонструвавши свою силу на Київщині, козаки все ж мислили звичними категоріями. Вони були воїнами, козацькі загони формувалися з добровольців, які присвятили своє життя боротьбі в степовому прикордонні, тому конфлікти зі шляхтою були не цікавою для них справою. Оскільки відносини з польською владою знову не склалися, козаки шукали інші способи продовження військової служби.

Козаки відрядили посланців до московського царя Бориса Годунова й австрійського імператора з проханням прийняти їх на службу проти «неприятелів», маючи на увазі турків і татар. Відносини козаків із австрійським імператором поки що не налагоджувалися, однак згодом ситуація змінилася. Московський же цар Борис Годунов швидко відгукнувся на таку пропозицію і висловив готовність узяти козаків на службу. Очевидно, ішлося про розвідувальну службу в степу, на підступах до південних кордонів Московії. Московський уряд серйозно займався

захистом степового кордону та потребував людей, здатних до цього. Запорозькі козаки, які мали власну налагоджену систему розвідки та варті, могли надавати московським прикордонним заставам інформацію про татар. Тому співпраця з московською владою була вигідною для обох сторін. У царській грамоті згадано кількох козацьких старшин: Яковицького, Бистрицького, Саська, Кизима, Осовського, Солмського та Федорова. Вони належали до впливового кола козацьких ватажків того часу, підтримували Косинського, що зайвий раз свідчить про його авторитет.

Поки козаки шукали собі військової служби за кордоном, князі Острозькі скаржилися й далі на них королю. І ці скарги нарешті примусили державну владу вжити хоча б якихось заходів. Король Сигізмунд III відрядив на українські землі спеціальну комісію для пошуку й покарання «свавільних людей», які нападають на сусідні держави та порушують суспільний спокій. Комісію очолив Микола Язловецький, а до її складу ввійшли староста черкаський і канівський Олександр Вишневецький, брацлавський староста Юрій Струсь, барський староста Станіслав Тульський, представник короля Якуб Претвич та інші особи. Треба сказати, що комісія мала досить поважний склад, оскільки названі старости були впливовими особами, як з огляду на посади, так і на авторитетність у справах українського прикордоння.

Уже на початку березня 1592 року комісари були у Фастові і звідти розпочали переговори з козаками. Фастів на той час належав київському католицькому єпископу українського походження Йосипу Верещинському, котрий став відомим завдяки своїй войовничості, планам боротьби проти татар, проектам заселення України й тісними зв'язками із козацтвом. Можливо, біскуп узяв на себе посередництво для мирного владнання конфлікту. Косинський же, дізнавшись про комісію, став у Трипільлі, де укріпився в замку.

Микола Язловецький запропонував «панам молодцям запорозьким» виказати Косинського, перекласти на нього всі їхні реальні чи ймовірні провини та на цьому закінчити справу. В іншому разі козакам погрожували розправою. До речі, уживання звертання «пан» до козаків, точніше, до козацької старшини, означало, що комісари визнають, що перед ними особи такого ж шляхетського походження, як і вони. Адже це слово ніколи не вживали в адресації до представників нижчих соціальних прошарків.

Незважаючи на загрозливий тон, ані давні козаки, ані козацька «збиранина», які стояли в Трипільлі, на вимоги Язловецького не погодилися. Тоді комісари рушили до Трипільля. Однак, діставшись містечка, вони зрозуміли, що не зможуть нічого вдіяти, оскільки мали значно менше людей, ніж було в козаків. Намагаючись виконати розпорядження короля, комісари продовжили переговори, супроводжуючи їх погрозами розправи. Усе закінчилося тим, що козаки пообіцяли поводитися сумирно й зняти Косинського з гетьманування. На цьому комісія розійшлася, вважаючи, що закінчила справу. Зрозуміло, що таке формальне рішення нічого не змінило. Козаки могли й не порушувати угоду, яка від них насправді нічого й не вимагала. Так само вони могли зняти Косинського з уряду гетьмана, але залишити його своїм керівником під іншою назвою.

Київщина залишилася в руках козаків, і весь 1592 рік вони цілком «сумирно» господарювали в цьому найбільшому регіоні тогочасної України. На той час Київщина, або Київське воєводство, охоплювала все українське Придніпров'я (сучасні Київська, Житомирська, Черкаська, Полтавська області та суміжні території). У сфері впливу козаків перебувала й столиця воєводства – Київ. Ситуація частково стабілізувалася на ґрунті неофіційного компромісу: козаки тримали Київщину, однак не йшли на Волинь, де були основні володіння українських магнатів. Острозьким і Вишневецьким, які обіймали адміністративні посади на Київщині, довелося звідти відступити, однак князі зберігали недоторканими свої найбільші маєтки. Тому, коли козаки намагалися пробратись на Волинь, на них чекав збройний опір.

У діях козацтва на Київщині можна простежити бажання взяти за живе насамперед князів Острозьких. Міста й маєтки, які захоплювали козаки, у більшості випадків належали

переважно Острозьким. Проте князі мали так багато володінь, що їх просто було неможливо обійти. Тому визначити, наскільки дії козацтва можна вважати навмисними щодо Острозьких, неможливо.

Ще більше, ніж Острозькими, козаки цікавилися місцевими урядовцями. Козаки постійно мали справу з місцевою владою, страждали від її поборів і утисків. На місцевих урядників лягало й виконання всіх нездійснених постанов уряду про приборкання козаків. Кампанії зі знищення козацтва через слабкість польської держави ніяких результатів не давали, а незадоволення козаків такими діями знову-таки спрямовувалося проти місцевих урядників. Звичайно, ті пристосовувалися до ситуації, як могли, переважно ігноруючи вказівки Варшави. Але загалом, давнє мирне співжиття низівців і місцевої влади все більше поступалося місцем конфронтації між ними. Це яскраво виявилось, зокрема, у стосунках запорожців із черкаським і канівським старостою Олександром Вишневецьким.

Для розвитку подій велике значення мала пасивна поведінка Костянтина Острозького. Він скаржився на козаків, але не поривався до боротьби, хоча міг особисто виставити кілька тисяч слуг і залежної шляхти. Однак насправді матеріальні втрати Острозького від козаків на Київщині були незначними, оскільки нові маєтки ще не давали прибутків. Крім того, старий князь здавна підтримував дружні стосунки з козаками, особливо в справі оборони від татар, і не був готовий до військової конфронтації. Він також не хотів розправлятися з козацтвом своїми руками і просив допомоги в польського сейму та короля, а без цього відмовлявся нести відповідальність за події у ввіреному йому владі воєводстві.

Щоб якось зменшити тиск свавільників, українські державці влітку 1592 року намагалися спрямувати їхню енергію поза межі України – на спустошення московських кордонів або походи на татар. Козаки дійсно кілька разів нападали на татарські улуси й навіть нібито ходили в морський похід до Туреччини, де спалили місто Бабу (?) та три інших міста і навіть дійшли до околиць Константинополя. Якщо згадки про це відповідають дійсності, то вони є першими про морські походи козаків безпосередньо до Туреччини. Однак ці походи були нечисленними й не викликали міжнародного резонансу.

Відносний зовнішній спокій в українських воєводствах присипляв пильність центральної польської влади, яка була щодо козацтва стороннім спостерігачем. У Варшаві добре розуміли необхідність перебування козацтва на південному кордоні, особливо доки не змінилася напруга у відносинах із турками. Можливо також, польська влада сприймала козацькі заворушення у волості як вимушену плату за те, що козацтво не йшло в нові походи за кордон і не створювало цим нових загроз Речі Посполитій. Тобто державній владі було нелегко побачити в козацтві серйозного внутрішнього ворога. Крім того, поширені в країні сутички шляхти з жовнірами пригнічували сприйняття виступу козацтва як явища незвичайного. Представники влади знали, що не заплатили козакам за службу, тобто не виконали своїх зобов'язань перед ними. Восени 1591 року була виплачена лише частина обіцяної суми (шістнадцять тисяч злотих). Ще однією причиною стриманого ставлення центральної влади до козацьких заворушень були прохолодні стосунки між панівними польськими родами та князями Острозькими. Острозькі були наймогутнішими магнатами країни, а це викликало заздрість і небажання їм допомагати. Тому в козацьких діях 1591–1592 років вищу державну владу по-справжньому непокоїв лише один принципово важливий момент. На підконтрольних територіях козаки намагалися запровадити власний «присуд» (свій суд) і встановлювати свою владу. Уперше на це звернув увагу Костянтин Острозький. Волинська шляхта теж із тривогою наголошувала, що «козаки до присяги на послушество собі примушують, підбиваючи... на послушество своє». Про це добре знали у Варшаві.

В універсалі до української шляхти король перераховував провини козацтва в такому порядку: «Так далеко розбіглася сваволя низових козаків, що наші, панів сенаторів і шляхетських людей міста, міцно і способом неприятельським добувають, плюндрують, підданих мор-

дують, здобутки і речі домові забирають, а що більше, так те, що шляхетського, як і міського стану людей, до віддавання собі присяги і послушенства примушують, що є противно достоїнству нашому і покоєві посполитому». Обурення короля зрозуміле, адже, згідно з законами й традицією, населення складало присягу лише йому, а в приватних володіннях – ще і їхнім власникам, магнатам, що символізувало зверхність сюзерена щодо підданих.

Як бачимо, уряд і шляхта чітко усвідомлювали, у чому полягає найбільша загроза наявному ладові, – у створенні козацтвом альтернативних владних структур. Не відомо, усвідомлював значення своєї діяльності Косинський чи ні, але його робота в цьому напрямі очевидна. Така оцінка королем козацького руху свідчить також про те, що останній мав соціально-політичний, а не кримінальний характер, у чому завжди звинувачували козацтво численні недоброзичливці. Цим же діяльність козацтва відрізнялася й від інших зовні схожих дій – бунтів жовнірів, численних «рокошів» (повстань) польської шляхти, заворушень селян і міщан, які, хоч і завдавали «клопотів» владі, однак зовсім не зачіпали наявної системи суспільного устрою.

У запровадженні козацького присуду можна вбачати прояв політичних амбіцій козацтва, пов'язаних з його претензіями на рівноправність з «народом шляхетським». В українському прикордонні, у тому числі на Запорозжі, козаки давали собі раду самі, мали не лише власне командування, але й власне управління та судочинство. Тому самоврядування було звичним способом буття козацьких громад. Тепер же козацтво – уперше в історії – почало поширювати свої структури на території, які перебували під державним управлінням.

До певної міри це було на протигагу державній владі, що не визнавала за козацтвом його привілеїв і прав. У будь-якому разі встановлення козацької юрисдикції на волості означало появу перших паростків нової козацької влади, яка з часом перетворила Україну на козацьку державу.

Однак ситуація невизначеності не могла тривати безкінечно. Козаки стояли на кордонах Волині, і волинська шляхта разом із Острозькими та іншими магнатами була вкрай занепокоєна козацьким пануванням на Київщині. Численні скарги на козаків нарешті почули у Варшаві. Осінній сейм розглянув козацьке питання й запропонував королю розправитися з бунтівниками. У січні 1593 року король видав універсал про «посполите рушення» шляхти Київського, Волинського та Брацлавського воєводств проти козаків. Загальну військову мобілізацію шляхти країни або певного регіону оголошували в Польщі лише в разі особливої небезпеки. Рішення про це приймав король або сама шляхта. Волинська шляхта й прийняла відповідне рішення. За умов шляхетської демократії це означало, що шляхта готова виконати розпорядження короля. У постановах шляхетських сеймиків указували, що козаки «звичаєм неприязельським немало замків, міст і сіл окраїнних повоювавши... тепер з немалим військом, з арматою способом неприязельським аж до воєводства Волинського притягнути, умисливши й далі панства Короля Його Милості пустошити і плондрувати». Як військові адміністратори краю, Костянтин Острозький і його син Януш дістали змогу провести мобілізацію шляхти.

Наприкінці січня підготовка Острозьких до війни проти козаків завершилася. Крім шляхетського ополчення та власного війська, князі залучили навіть найману угорську піхоту, яку тоді вважали однією з найкращих у Європі. Косинський, котрий стояв у Острополі, дізнався про збори шляхетського війська. Тоді він рушив трохи далі на схід – до містечка П'ятки. Однак тікати від Острозьких він не хотів. Тому, коли шляхетське військо прийшло до П'яток, він не відступив, а чекав на нього в місті. За свідченнями сучасників, Косинський мав під рукою до п'яти тисяч чоловік. Можна припустити, що й військо Острозьких було приблизно таким же за чисельністю. Воно підійшло до міста й розташувалося табором. Невідомо, чи противники зробили спробу провести переговори до початку військової сутички.

Вирішальні події відбулися 2 лютого 1593 року. Косинський передумав сидіти в місті й вийшов із нього табором. Щоправда, невідомо, для чого це було зроблено: для наступу на

Острозьких чи відступу. Підрозділи Острозьких перекрили йому дорогу. Розпочався бій. Шляхетські зағони, які протистояли козакам, почали відступати, та тут у бій вступив Януш Острозький з добірним загоном кінноти в шістсот вояків. Він змінив хід битви. Янушевим воякам навіть удалося прорватись у козацький табір, що досить рідко траплялося в історії козацьких війн. Це повністю розладнало бойові порядки Косинського, тому повстанці почали безладно відступати. Кіннота Януша Острозького кинулася за ними навздогін і, як писав сучасник, «після цього не битва, але забій і різня наступили, а поворот утікаючим ще сильніше затруднили глибокі сніги». Частині козаків усе ж удалося повернутися до міста. Можливо, їх урятувало настання темряви.

Напругу й трагічність битви добре передав придворний поет Острозьких Симон Пекалід, який присвятив цій події цілу поему:

Табір острозький в безладді, зруйнований табір козацький,
Битва шаленіє всюди, і крики людей і сурм звуки
Аж до зірок долітають...
Кров, що розлита усюди, стікала до купи в калюжі,
Мокрою стала земля, і поля напилися досита...
В траурі никне земля, коли битва лютує жорстока,
Спільне усе: і та ж кров, і до смерті та ж сама дорога!..
З вуст запорожців убитих тече кров багряним струмочком,
Стогін і лемент жакливий від болю розходитьсЯ всюди...

Кількість убитих козаків становила, за різними даними, від двох до трьох тисяч чоловік. Можливо, це було перебільшенням, однак немає сумнівів, що втрати були значними. Однак Косинський утратив насамперед не давніх і досвідчених козаків, а козацьких новобранців, які приєдналися до нього й не мали військового досвіду. Очевидно, саме недосвідченість новобранців спричинила прорив противника до табору й поразку. З боку Острозьких втрати були значно меншими. Точні цифри не відомі взагалі, хоч і згадують, що лише від козацької стрільби з табору в Острозьких загинуло більше двохсот коней.

Наступного дня взяті в облогу попросили миру. Косинський звернувся до черкаського старости, князя Олександра Вишневецького, із проханням виступити посередником у переговорах із Острозьким. Той погодився, оскільки мав давні й тісні зв'язки з козацтвом. Переговори тривали тиждень і закінчилися підписанням 10 лютого угоди між Костянтином Острозьким і козаками. Угода передбачала позбавлення Косинського уряду гетьмана, повернення козаків до «послуху» королю та князю Острозькому як київському воєводі, заборону ходити у походи на сусідні держави, крім того, козаки мали перебувати за порогами й не ставати на «лежі» в маєтках Острозьких, Вишневецьких та шляхти, повернути селян-утікачів, майно, коней, худобу, відібрану в маєтках князів та їхніх прибічників. Угоду закінчувала патетична клятва: «Я, Криштоф Косинський, ми, сотники, отамани і все рицарство Військо Запорозьке один за одного і кожний з нас за себе присягаємо Пану Богу, у трійці єдиному, який створив небо і землю, на тому, що ми всі і кожний з нас зосібно, маємо і повинні всі тії умови на тому листі нам подані і перелічені... ціло і ненарушимо, не знайду́чи жодних причин до розрушення, здержати... так нам Пане Боже поможи! А якщо бисьми несправедливо присягали, Пане Боже, скарай нас кожним неприятелем нашим. І скарай нас, Пане Боже, на душах і на тілах, в цьому і прийшлому віці!»

Після підписання угоди відбулася символічна церемонія впокорення Косинського. Він пішки вийшов із міста, пройшов до обозу князя, наблизився до Костянтина Острозького, ліг перед ним на сніг, розкинувши руки хрестом, і попросив прощення. Після цього Косинський, сотники, осавули й усі козаки присягнули королю. Коли церемонія закінчилася, повстанці були

вільно відпущені. Таким чином, судячи з наслідків подій під П'ятками й не беручи до уваги військову поразку, ми можемо стверджувати, що покарання козаків виявилось досить м'яким. Можливо, Острозькі вважали загибель частини козацтва вже достатньою карою за їхню непокору. Що ж стосується умов угоди, то й вони не були для козаків особливо жорсткими. Важливо також те, що угода стосувалася не так минулого, як зобов'язань на майбутнє.

Головне зобов'язання козаків щодо Острозьких – не зачіпати князівських маєтків. Це чудово розуміли обидві сторони. Іншими словами, князь не заперечував, якщо козаки будуть нападати на його противників, яких було чимало серед магнатів. Другорядне значення мала обіцянка не ходити на сусідні держави, оскільки протягом багатьох десятиріч козаки організовували такі походи за прямої чи таємної підтримки українських князів. Очевидно, цей пункт угоди з'явився для того, щоб засвідчити виконання вимог королівської влади. Українські ж політики прекрасно розуміли, що походи на турків і татар є невід'ємною частиною прикордонної боротьби і, доки польська влада не організує повноцінного захисту українських земель, такі походи все одно відбуватимуться. В іншому прикордонні, московському, князь Вишневецький розширював свої володіння в Лівобережній Україні за рахунок суміжних земель. І робив це за допомогою козаків.

Після укладання миру козаки розійшлися по домівках і протягом кількох місяців усе було спокійно. Однак, як виявилось, це був лише зимовий перепочинок і «зализування ран» після поразки. Насправді козацтво не заспокоїлося, а шукало шляхи продовження активної діяльності. Як військова корпорація, козацтво було найбільш зацікавлене у військовій службі. Оскільки польський король відмовляв йому в цьому, воно продовжувало шукати інших правил, які б оцінили його військові можливості. Олександр Вишневецький із тривогою писав, що Косинський і козаки пишуть листи до московського царя з проханням узяти їх на службу проти татар. Таке листування, очевидно, час від часу дійсно поновлювалося. Цікаво, що були й згадки про те, що козаки пропонували свої послуги навіть шведському королю – ворогові польського монарха.

Водночас козацтво не забувало про свої звичні добровільні обов'язки – боротьбу проти татар. Уже 3 березня 1593 року козацька розвідка донесла Олександру Вишневецькому про підготовку татарами нового походу на українські землі. Однак Олександр Вишневецький журився з іншого приводу. «Для порятунку бідної України від свавільних і злих людей, козаків», та для оборони кордону він просив у канцлера Яна Замойського надіслати до Черкас кілька сотень жовнірів і збудувати замки в Корсуні та Чигирині.

Відповідно до джерел, козаки не звинувачували Косинського в поразці під П'ятками, і його авторитет серед них не впав. Невідомо, чи виконали вони вимогу зняти Косинського з гетьманської посади, чи ні. Можливо, і зняли, оскільки посада гетьмана на той час ще була неусталеною й не мала принципового значення. Можливо, зняли й поновили. У будь-якому разі Косинський і надалі залишався провідником козацтва.

А за кілька місяців, уже в травні, козаки знову дали про себе знати. До Черкас, які були під контролем Олександра Вишневецького, приїхав Косинський. Про подальші події ми маємо різну інформацію. Вишневецький, котрий мешкав у місцевому замку, писав, що козаки всім військом «притягнулись» до міста, стріляли по замку з гармат і готувалися до штурму. Люди Вишневецького нібито зробили зустрічну вилазку й у відкритому бою вбили Косинського, після чого козаки відступили. Інакше подають події інші джерела. У польських хроніках зазначено, що Косинський із невеликим загonom дійсно прибув до Черкас, але прибув мирно й завітав до корчми чи то пообідати, чи на відпочинок. І тут на нього несподівано напали люди Вишневецького, убили його та близько сорока козаків, які були разом із ним. Таким чином, за цими описами, Косинського вбили підступно, без відкритого бою. Можливо, нервова система у Вишневецького не витримала близького сусідства з Косинським, і той діяв на випередження.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.